DRAGO VIDOVIĆ

SREDNJEVJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI U OKOLINI ZVORNIKA

U avgustu i septembru 1953 godine obišao sam u dva maha onaj dio zvorničkog sreza koji stoji u prostoru četverokuta Zvornik — Osmaci — Sapna — Kozluk s ciljem da prikupim podatke o srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima — stećcima u tome kraju.

Prikupljeni materijal dajem u ovome članku želeći time da dam ne samo jednu opštu informaciju o srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima ovoga kraja nego do izvjesne mjere i da sačuvam podatke o tim spomenicima koji naglo nestaju (osim rijetkih slučajeva većina nekropola svedena je na par razbijenih spomenika i preživljuje zadnje dane). Većina spomenika nalazi se na obrađenim površinama i tu im gotovo nema spasa.

Nastojao sam da o spomenicima i nekropolama dam glavne informacije, ne ulazeći u najsitnija mjerenja i snimanja nekropola, tim više što je većina spomenika na mnogim nekropolama pomicana ili razbijena.[1]

Na prvom obilasku pomagao mi je i drug Mehmed Mujezinović, konzervator Zem. zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu.

NEKROPOLE

KOZLUK. Na lokalitetu Rimsko groblje, na južnom kraju sela, nalaze se 2 sljemenjaka i 1 ploča, već gotovo sasvim potonuli u obrađenu zemlju. Jedan od sljemenjaka je ukrašen. Ovo je sve što je ostalo od nekadašnjeg velikog groblja. Orijentacija spomenika je I-Z.

U dvorištu Mešanagić Ibre nalazi se prevrnut niski sljemenjak, isklesan zajedno s postoljem. Spomenik je skromnih dimenzija: dužina 150, širina 67, visina sa postoljem 100 cm. Spomenik je ukrašen. Izgleda da je i ovdje bila stara nekropola, jer se u bizini vidi još jedan spomenik, vjerovatno ploča, jako utonuo u zemlju. Mještanin Suljo Purković ispričao mi je kako je prije nekoliko godina, kopajući u svom dvorištu, samo par koraka dalje od ove ploče, na dubini oko 1 metra, naišao na ljudski kostur, iako na površini više nije bilo nikakvog spomenika. I sam preostali ukrašeni spomenik jako je oštećen pokušajima vlasnika zemljišta da ga razbije.

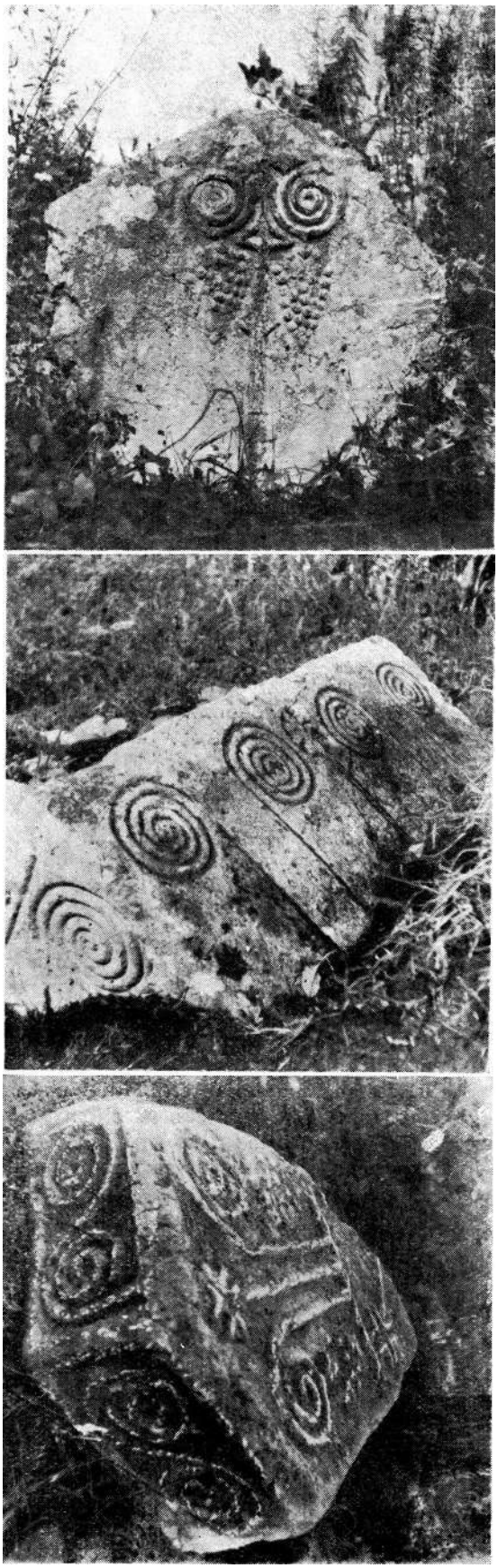
SKOČIĆ. U Novom Selu nalazi se nekropola od 6 spomenika orijentiranih u pravcu I-Z. Spomenici su gusto grupisani, oštećeni pokušajima razbijanja, dosta velikih dimenzija, od tvrdog krečnjaka. Jedan od njih ima dimenzije: dužina 220, visina i širina po 90 cm. To su sve visoki sljemenjaci, jedan je sanduk. Dva spomenika su ukrašena (sl. 1 i 2). Sada je veći dio spomenika zatrpan, jer to mjesto služi vlasniku njive kao prostor gdje se slaže materijal prilikom obrade i čišćenja njive.

U Buložanima, na lokalitetu Mujevina, nalazi se 7 spomenika: 3 sanduka, 2 sljemenjaka, 2 stele.[2] Ukrašena je samo 1 stela. Najveći spomenik nalazi se na sredini grupe na najuzvišenijem mjestu i, dok su ostali skromnijih dimenzija, on se ističe svojom veličinom: dužina 190 cm, visina 120 cm, širina 100 cm. Najmanji spomenik, koji je možda dječji, nalazi se na sjevernom kraju nekropole i njegove su dimenzije: dužina 120 cm, visina 35 cm, širina 50 cm. Nekropola je orijentirana u pravcu I-Z. Ovaj lokalited zove narod Mramori ili Rimsko groblje.

Zapadno od ove grupe spomenika, kojih 50 metara, nalazi se grupa od 6 drugih spomenika.

[1] Ovdje objavljujem samo dio foto-materijala, dok se ostali nalazi u kartoteci Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu.

[2] Pod ovim nazivom, koji će se u daljem toku radnje stalno upotrebljavati, (podrazumijeva se uspravni spomenik u obliku ploče koja se završava piramidalno ili zaobljeno, a također i uspravni, nešto rjeđi, spomenici u obliku stupa sa manje-više kvadratičnom osnovicom.

To su uglavnom stele, gotovo do kraja uništene, tako da neke od njih pretstavljaju samo komade. Jedna je bila ukrašena (sl. 3). Izgleda da je ova grupa samo dio jedne velike nekropole, kojoj bi pripadali i obližnji spomenici.

KALUDRANI. Kraj puta iz Kozluka u ovo selo nalazi se u šiblju jedna stela i 2 odlomka od drugih spomenika. To su ostaci nekropole, koja je bila nešto niže, ali su njeni ostaci prilikom čišćenja njiva dospjeli ovamo.

Više samog sela na jednoj glavici nalaze se dva jako oštećena sljemenjaka, orijentirani I-Z, bez ukrasa.

MALEŠIĆI. Južno od sela, pri vrhu brijega, nalaze se 2 sljemenjaka i 2 stele. Jedan od sljemenjaka je razbijen, a obje stele su oborene, izvaljene. Po jednom niskom sljemenjaku, koji, izgleda, nije pomican, može se pretpostaviti da je čitava grupa spomenika na ovoj nekropoli bila orijentirana I-Z. Sam taj niski sljemenjak je jedva koji desetak centimetara visok i već je dobrim dijelom potonuo u zemlju. Ukrašen je sa dvije čeone strane spiralnim ornamentom koji je na vrhu ukrašen rozetom od 6 latica (sl. 4). Ovaj ornament je malo bliži ornamentima spomenika olovskog kraja nego prethodno spomenuti. Jedna od stela ukrašena je spiralnim ukrasom s bočne strane, a s lica ima ukras sastavljen od spirala i grozdova. Ovdje se lijepo vidi kako je izgledao donji dio spomenika predviđen da stoji u zemlji: ostao je neobrađen i pretstavlja jedno zadebljanje na spomeniku. Druga stela je također oštećena, a ima isti ukras kao i prethodna. Kako se uništavaju ovi spomenici vidi se po tome što se u podacima od prije Prvog svjetskog rata spominje ovo grobište kao nekropola sa 7 stećaka, a sada su preostala samo ta 3—4 oštećena spomenika.

MALEŠIĆI. Ubjenac. Lokalitet je na sjevernoj periferiji sela, na jednom vrlo strmom brijegu. Sada je tu smješteno seosko groblje, a među novim grobovima nalaze se još tri spomenika, od kojih jedan u obliku vrlo nepravilne uspravne ploče, s natpisom (sl. 5). Ostala dva spomenika liče na sanduke, a pored njih ima još nekoliko vrlo oštećenih kamenova, koji su vjerovatno samo ostaci od bivših nadgrobnih spomenika. Spomenik s natpisom je od dosta mekog krečnjaka i prilično oštećen; izgleda kao da je bilo i namjernog oštećivanja natpisa.

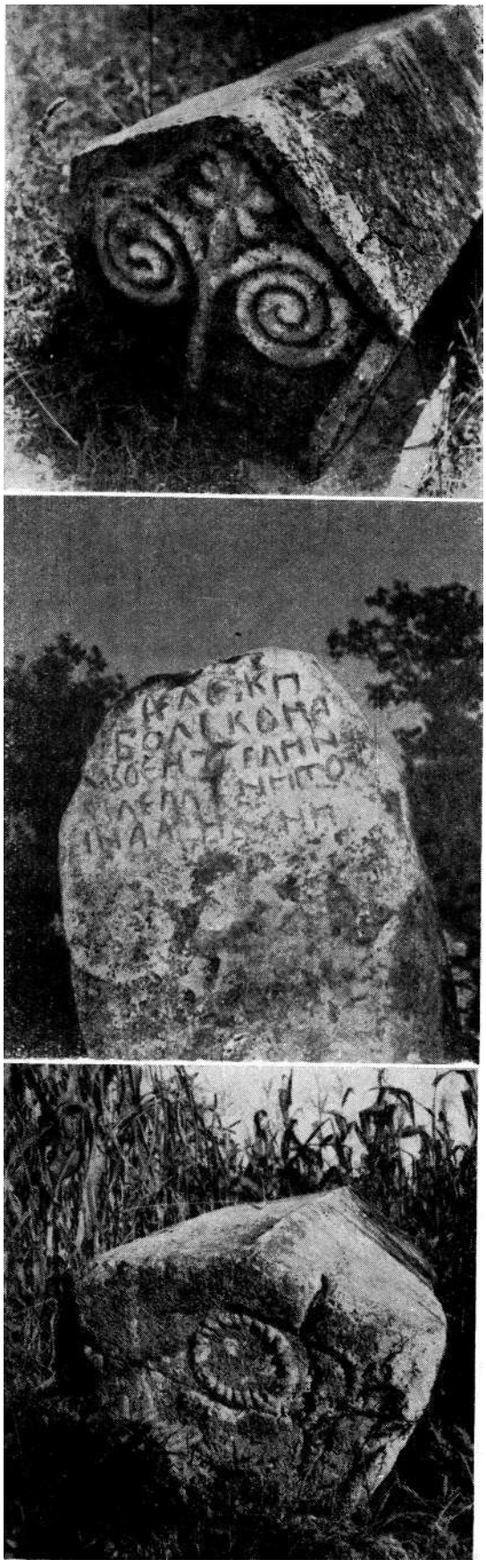
1. Skočić, Novo Selo. — 2. Skočić, Novo Selo.
3. Skočić, Buložani.

MALEŠIĆI. Kraj puta koji vodi prema selu Jusićima nalaze se tri oborene stele, bez ukrasa. Samo jedna od njih ima uzdužnu izbočinu s leđne strane. Sve u približno istih dimenzija, te od jedne donosimo podatke: vis. 100 cm, (plus 35 cm neobrađene osnove), šir. 80 cm, debljina 25 cm.

MALEŠIĆI. U šumi ispod sela Jusića nalazi se 12 spomenika, od kojih su 4 sljemenjaka, a ostalo stele. Spomenici su od mekog krečnjaka i većinom teško oštećeni. Meki pješčar nije mogao da izdrži zub vremena. Jedna jedina ornamentirana stela ima kao ukras sa zapadne strane polumjesec, čiji su krakovi oboreni prema dolje. Koliko se može ocijeniti prema očuvanim spomenicima, nekropola je bila orijentirana u pravcu I-Z.

JUSIĆI. Begova Njiva. Ispod sela, na putu prema Malešićima, nalaze se ostaci jedne nekropole srednje veličine. I ovdje su spomenici izrađeni od mekog pješčara i jako su oštećeni. Još uspravno stoje samo 2 spomenika od kojih je jedan najsličniji stupu gotovo kvadratične osnove i sledećih je dimenzija: visina 142, širina 71, debljina 72 cm. Drugi kamen je jedan džinovski oblutak, gotovo jajastog oblika, te izgleda da je ovdje dopremljen da bi se od njega tek napravio spomenik, tim više što se ne vide nikakvi tragovi bujice koja ga je mogla donijeti.

JUSIĆI. Glavica, Mada se ovaj lokalitet zove Glavica, on pretstavlja, ustvari, jednu blagu i široku padinu brijega, čija je plodna zemlja dokraja obrađena. Oko 500 metara niže sela po toj padini razbacano je na širokom prostoru veliko mnoštvo spomenika, na četvrtastom prostoru čije strane iznose oko 200 metara. Samo nekoliko spomenika stoji još na svojim prvobitnim mjestima, dok su ostali skupljeni u gomile kraj živica koje dijele pojedine zemljišne parcele. Broj tih spomenika iznosio je vjerovatno nekoliko stotina, te je ovdje bila jedna od najvećih nekropola na pregledanom terenu, ali je gotovo dokraja uništena. Spomenici su većinom stele srednje veličine, sada u najviše slučajeva izlomljene. Negdje otprilike na sredini bivše nekropole nalazi se jedan veliki i solidno rađen sljemenjak (sl. 6), koji je orijentiran I-Z, a oba su mu čela ukrašena. Sa zapadne strane ima spiralno »drvce« sa rozetom na vrhu, a sa istočne je uklesan vijenac-solarni znak. Spomenik ima postolje, koje je dobrim dijelom utonulo u zemlju. Dimenzije ovog spomenika su sledeće: dužina 220 cm, širina 90 cm, visina bez postolja 85 cm.

4. Malešići. Natpis sa nekropole južno od sela. — 5. Malešići, Ubjenac, natpis na spomeniku Boljka. — 6. Jusići, spomenik na Glavici

BOŠKOVIĆI. Mramorje I. Na nekropoli se nalazi 6 sljemenjaka. Svi su orijentirani u pravcu I-Z, osim krajnjeg s južne strane grupe, koji je možda pomican. Ovaj spomenik je bliži obliku sanduka, ali mu je gornja površina terasasto obrađena, kao da se radi o krovu sljemenjaka. Dimenzije ovog spomenika su: dužina 180 cm, širina 90 cm, visina do postolja 60 cm. Materijal svih spomenika je jedna vrsta mekog pješčara; svi su spomenici više ili manje oštećeni.

BOŠKOVIĆI. Mramorje II. Lokalitet je udaljen oko 2 km od Boškovića u pravcu muslimanskog sela Anđelića. Ova nekropola, pored onih u Parganima i Mramorju u selu Glumini, spada među najveće u ovom kraju. Zato su i uzeti podaci o dimenzijama njezinih skromnih spomenika. Njezin je sastav sledeći: 1. stela, prelomljena, donji dio: šir. 80 cm, deb. 35 cm, 2. stela, prelomljena, donji dio: šir. 55 cm, deb. 28 cm; 3. stela, oborena na prednju stranu, šir. 60 cm, deb. 25 cm; 4. stela oborena, istih dimenzija kao i prethodna; s lica ornamentirana spiralnim ukrasom; 5. stela, utonula na leđnu stranu, ukrašena spiralnim ukrasom; 6. stela vis. 120 cm, šir. 70 cm, deb. 25 cm, pala na zemlju; 7. stela — samo mali dio vidi se iz zemlje; 8. spomenik utonuo u zemlju; vidljive dimenzije te, vjerojatno slomljene, stele 80X60 cm; 9. amorfni kamen — uništeni spomenik; 10. teško oštećen spomenik, te je ostalo samo postolje 18 X 80 cm; 11. sljemenjak duž. 175 cm, šir. 75 cm, vis. 35 cm, isklesan zajedno s postoljem; 12. sljemenjak duž. 180 cm, šir. 60 cm, vis. 70 cm, utonuo u zemlju; 13. stela, vis. 100 cm, šir. 50 cm, prevrnuta na lice — na prednju stranu; 14. stela istih dim.; 15. stela šir. 60 cm, deb. 30 cm, prelomljena; 16. sljemenjak duž. 130 cm, šir. 55 cm, visina nepoznata, jer je spomenik utonuo; 17. sljemenjak duž. 180 cm, šir. 90 cm, vis. 70 cm, zajedno s postoljem; 18. ploča (sanduk) duž. 120 cm, šir. 70 cm, visina nepoznata, jer je spomenik utonuo; 19. amorfan kamen — razbijena ploča ili sljemenjak; 20. sanduk duž. 170 cm, šir. 80 cm, utonuo, visina nepoznata; 21. sljemenjak, duž. 160 cm, šir. 70 cm, utonuo, visina nepoznata; 22. sanduk utonuo, duž. 160 cm, šir. 70 cm, visina nepoznata; 23. utonuo kamen — vjerojatno stela; 24. utonuo kamen — izgleda sanduk; 25. sljemenjak, utonuo, duž. 160 cm, šir. 60 cm, visina nepoznata; 26. ploča duž. 140 cm, šir. 60 cm, utonula; 27. sljemenjak duž. 150 cm, šir. 60 cm, utonuo, visina nepoznata; 28. sljemenjak duž. 150 cm, šir. 60 cm, visina nepoznata; 29. sljemenjak, duž. 140 cm, šir. 60 cm utonuo, visina nepoznata; 30. amorfni kamen — ostatak razbijenog spomenika; 31. razbijen spomenik, izgleda sljemenjak s postoljem; 32. ploča utonula, duž. 140 cm, šir. 80 cm; 33. spomenik istog oblika i veličine; 34. stela vis. 120 cm, šir. 60 cm, utonula; 35. sljemenjak utonuo duž. 180 cm, šir. 60 cm; 36. sljemenjak razbijen, duž. 150 cm, šir. 60 cm; 37. ploča duž. 140 em, šir. 60 cm, potonula; 38. amorfan kamen — ostatak razbijenog spomenika.

Osim ovih spomenika nekropoli pripadaju još četiri: 3 stele i 1 sljemenjak, koji su sada od nje odvojeni seoskim putem a nalaze se u jednoj obrađenoj njivi. Nekropola se nalazi na manjem grebenu i ima vidik prema jugu, istoku, zapadu. Orijentacija spomenika je I-Z, s blagim otklonom prema jugoistoku. Materijal spomenika nije kod sviju jednak. Ima spomenika od tvrdog krečnjaka, ali ima i dosta izrađenih od mekog pješčara, koji su obično jako oštećeni ili uništeni. Ni spomenici od tvrđeg materijala nisu bolje prošli i mnogi su prebijeni, kako izgleda, prilikom čišćenja ovog zemljišta, gdje se sada nalazi voćnjak. Ornamentirani spomenici imaju svi gotovo isti ukras: stupić sa rozetom na vrhu, sa spiralama sa strane na kojima visi po jedan grozd. Jedan spomenik je, pored toga, ukrašen i tordiranim užetom, a u vrhu »drvceta«, mjesto rozete ima jedan oblik koji najviše liči na obrnuto i dosta raširenо latinsko v. U grupi od 4 spomenika koji su sada odvojeni od nekropole, nalazi se i najveći spomenik, veliki sljemenjak sa postoljem, već jako oštećen. Nije ukrašen po vidljivim stranama, ali, začudo, ima na donjoj strani ploče koja je, kada spomenik stoji uspravno okrenuta prema zemlji, uklesanu spiralu. Ne bi se moglo ocijeniti razlog ove pojave ukoliko on nije sasvim jednostavan: možda se počelo klesati ukrašen spomenik a onda je kasnije promijenjena odluka i započeta strana uzeta kao postolje novog spomenika.

Svi spomenici na ovoj nekropoli izrađeni su dosta solidno.

Sama nekropola, sa svojim sitnim spomenicima, ostavlja utisak skromnih materijalnih mogućnosti onih koji su tu sahranjeni.

BOŠKOVIĆI. Pećine. Na ivici ponora, ispod koga teče rijeka Sapna, na jednoj blagoj padini sa širokim vidicima, nekada je bila oveća nekropola. Danas nekropole više nema. Ostali su samo razbijeni spomenici bačeni u ponor. Bilo je među njima i stela i sljemenjaka. Pošto je do spomenika teško bilo doći, moglo se samo površno utvrditi da, kako izgleda, nisu bili ukrašeni.

BOŠKOVIĆI. Polje. Ova nekropola se nalazi na južnoj strani sela, na jednoj maloj uzvisini. Sastoji se od 39 spomenika od kojih ima: niskih sljemenjaka 24, ploča 13 i 2 stele. Sedam spomenika orijentirano je SI—JZ, a ostali I—Z, s malim otklonom prema jugoistoku. Izgleda da su ovako i bili postavljeni, jer se ne vide tragovi pomicanja, ali, svakako, to bi se sigurno moglo utvrditi samo otkopavanjem grobova. Većina spomenika teško je oštećena, tim više što su najčešće od mekog kamena. Spomenici su jako sitni i daju utisak nečeg siromašnog. Ornamenata nema.

KLISA. Lokalitet se nalazi na jednom jako strmom vrhuncu više doline rijeke Sapne, kod sela Donje Baljkovice. Smještena je nešto ispod samog vrha brijega, na kome se vide ostaci maltera i tragovi građevina. Danas se u jednom trnjaku, pokraj obrađenog polja, može vidjeti još samo jedan razbijen sljemenjak i jedna stela vrlo skromnih razmjera, oboje bez ukrasa.

Na seoskoj česmi ispod spomenutog visa, oko 1000 m u sjeverozapadnom pravcu, nalazi se jedan oboren stećak od tvrdog krečnjaka sjajno očuvan, te izgleda kao da je proteklo samo nekoliko dana otkad je izrađen. Moguće je da je spomenik proveo duže vrijeme u zemlji. Srednjih je dimenzija: duž 160 cm, vis. 70 cm, širina pri dnu, do postolja, 58 cm, (gornja širina, koja je nešto veća od donje, nije se mogla tačno odrediti, jer je spomenik dijelom potonuo). Ploča, koja je isklesana zajedno sa spomenikom, nejednake je debljine, prosječno oko 28 cm. Spomenik je ukrašen sa oba čela (uže strane) i to vrlo solidno, te pretstavlja vjerovatno najljepši spomenik ovoga kraja (sl. 7a i 7b).

SETIĆI. Pravoslavno groblje. Među spomenicima novijeg datuma ovdje se nalazi i jedna stela vrlo slična nišanu, ukrašena s obje strane. Orijentirana je u pravcu I—Z. S istočne strane ornamenat je uobičajeno »drvce« sa spiralama i grozdovima. Vrh drvceta se ne završava rozetom, nego trokutastim motivom. S druge strane na istom spomeniku nalazi se ornamenat sastavljen od dvije spirale, sa solarnim krugom odozgo (sl. 21). Pored ovog spomenika, na istom groblju se nalaze još dvije upola potonule stele i mali sljemenjak.

ŠETIĆI. Muslimansko groblje. Uvrh groblja na obrađenom zemljištu nalaze se dva niska sljemenjaka, oba jače oštećena pokušajima vlasnika da ih ukloni s njive. Jedan je ukrašen spiralnim ornamentom bez grozdova, sa rozetom u vrhu, vrlo nevješto izrađenom. Po svome ornamentu više potsjeća na stećke olovskog kraja nego na spomenike uobičajene u zvorničkoj okolici.

ZASEOK. Ovdje je nađen poznati spomenik sa natpisom Braje Tvrdojevića, upotrebljen kao propust na seoskom putu. Na nesreću, slova natpisa bila su okrenuta nagore te su točkovi kola jako oštetili natpis (sl. 20). Sada je spomenik opet podignut i postavljen ukraj puta. Dimenzije su mu: vis. 157 cm, šir. 72 cm, deb. 30 cm. Odmah do ovog spomenika na istom putu leži još jedan istog oblika, jako oštećen, kome je sa leđne strane isklesan po cijeloj dužini jedan stupić, koji, možda, treba da pretstavlja koplje.

ZASEOK. Mamor. Na južnoj strani kose nalaze se 3 jako oštećena spomenika, ostaci jedne veće nekropole. Spomenici su jako oštećeni, jer su izrađeni od mekog kamena. Dimenzije stele su:

7a. Spomenik u Klisi, kod česme.

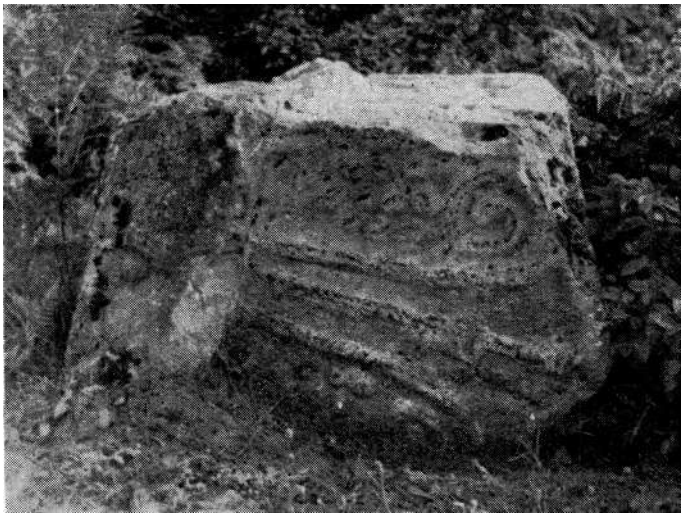

7b. Spomeniik u Klisi, kod česme.

vis. 110 cm, šir. 60 cm, deb. 40 cm, a sljemenjaka: duž. 175 cm, šir. 75 cm, visina nepoznata zbog oštećenja.

DONJA BALJKOVICA. Na pravoslavnom groblju nalaze se dva manja neukrašena sljemenjaka, već potonula u zemlju i dvije stele sa kvadratičnom osnovom. Na još nekoliko mjesta iz zemlje proviruju ostaci spomenika ili potonuli spomenici.

SAPNA. Zagrobnica. Na lokalitetu koji nosi ovo ime morala je u svoje vrijeme biti velika nekropola čiji se ostaci nalaze naširoko rasuti po

8a. Kitovnica, Mramorje, Mali sljemenjak

8b. Kitovnica, Mramorje, Mali sljemenjak

8c. Kitovnica. Mramorje, Mali sljemenjak

obrađenom zemljištu. U kukuruznom polju moglo se pronaći: tri ploče, osam sljemenjaka i dvije stele. Svi su spomenici orijentirani u pravcu I—Z, Nijedan nije ukrašen. Materijal od koga su izrađeni dosta je mek, te su spomenici prilično slabo očuvani. Tri najveća spomenika nalaze se na vrhu padine i izrađeni su od vrlo tvrdog krečnjaka sa postoljem u jednom komadu. Dimenzije najvećeg među njima su: duž. 182 cm, šir. 87 cm, visina bez postolja 73 cm. Ostali su jače oštećeni prilikom pokušaja da se uklone s njive, a bili su uglavnom iste veličine. Sva tri su vrlo solidno izrađena. Na ovoj nekropoli nalaze se i tri visoke stele od kojih jedna ima ove dimenzije: vis. 182 cm, šir. 77 cm, deb. 37 cm. Ona se nalazi na istočnoj granici nekropole. Najveća stela se nalazi nešto više ovih spomenika, na putu prema centru bivše nekropole i njezine su dimenzije: vis. 224 cm, šir. 75 cm, deb. 41 cm. Od mekog je materijala i vrlo slabo je očuvana. Na mnogim mjestima vide se ostaci razbijenih spomenika. Od ove nekropole oko 100 metara istočno, kraj seoskog puta nalazi se jedan prevrnut sljemenjak s postoljem i jedna potonula ploča ili stela. Možda su i ovi spomenici pripadali istoj nekropoli kao i prethodni. U tom slučaju ovdje je postojala zaista ogromna nekropola, s kojom bi se mogla porediti samo ona već opisana, kod Jusića.

GAJ. Jedna ogromna stela leži na seoskom putu. Dimenzije: vis. 270 cm, šir. 85 cm, deb. 55 cm. Vrlo je slabo obrađena i nije ukrašena.

DONJA BALJKOVICA. Mamorić. U šumi se nalazi lokalitet navedenog imena i sastoji se od 3 niska sljemenjaka, ploče i 1 stele. Spomenici su slabo obraeđni, osim stele, i nisu ukrašeni. Pošto su većinom od mekog pješčara, jako su istrošeni. Orijentirani su I—Z. Stela je malo neobična jer ima osnovu u obliku nepravilnog petougla, a vrh piramidalan. Ona je jedina od tvrdog kamena, lijepo obrađena i odlično očuvana. Visoka je 122 cm, široka 103 cm, debela na krajevima 34 cm, a u sredini 50 cm.

Na ovom mjestu zatekli smo jednog seljaka iz grupe koja je prije godinu dana otkopala jedan grob. Kopali su, po njegovim riječima, oko 150 cm duboko kad su naišli na ploču od tri dijela i ispod nje kosti. Sada je grob otvoren i ne vidi se da li je i sa strane lješa bilo postavljeno kamenje, dok jedna od gornjih horizontalnih ploča još stoji na svome mjestu, na oko 40 cm dubine. Kopač mi je rekao da su tražili blago i jako se začudio kad je čuo da su spomenici pod zaštitom države i da se ne smiju dirati. Pomalo mu je izgledalo kao da mi hoćemo da to spriječimo da bismo za sebe iskoristili »blago« ispod stećaka.

Dimenzije ostalih spomenika su: prvi, s juga duž. 182 cm, šir. 70 cm, visina nepoznata, jer je utonuo; drugi, duž. 188 cm, šir. 76 cm, vis. 63 cm; treći, duž. 179 cm, šir. 63 cm, vis, 62 cm; četvrti

duž. 178 cm, šir. 64 cm, visina nepoznata zbog utonulosti spomenika. Svi, osim drugog, su sljemenjaci, dok je ovaj jedna ploča.

KITOVNICA. Mramorje. Groblje je smješteno na blago nagnutoj padini, okrenutoj prema istoku, a na njemu se nalaze 22 spomenika, i to: 6 sanduka, 9 sljemenjaka, 6 stela i jedan amorfni kamen. Većina stela je oborena, a nekoliko ih je i prelomljeno. Neki dijelovi prelomljenih stela su odneseni i ostao je samo dio koji je bio u zemlji. Svi spomenici su orijentirani prema I—Z, sa malim skretanjem prema jugoistoku. Svi su srednjih dimenzija, a najveći se nalazi u sredini nekropole i dug je 190 cm, širok 74 cm, dok je visina nepoznata, zbog toga što je postolje utonulo. Jedan niski sljemenjak najviše je ukrašen, i to s bočne strane spiralnom lozicom, a sa oba čela spiralnim ornamentom, već uobičajenim u ovom kraju, samo što s jedne strane ima malo neuobičajeni mač mjesto stupića »drvceta« (sl. 8 a, b, c). Zanimljiv je ukras i na jednoj maloj oborenoj ploči (sl. 9). Bilo je više ukrašenih spomenika, ali su se samo ovi sačuvali. To se vidi po ostacima ornamenta na osnovama nekih nestalih stela.

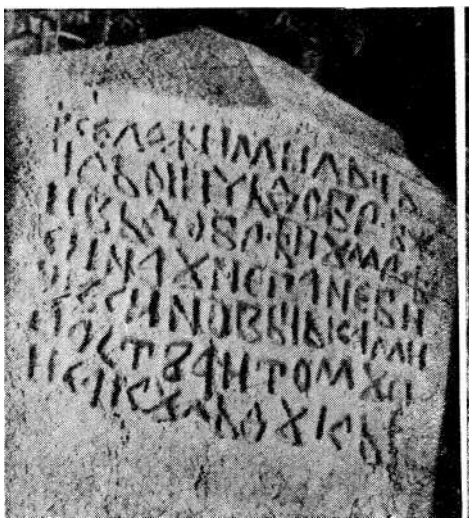

9. Kitovnica, Mramorje, ukrašena stela.

PARGANI. Mramorje u Gaju. Nekropola je smještena na istočnoj padini brijega. Najvećim dijelom zarasla je u žbunje. Na njoj se nalazi 41 stela, 17 sljemenjaka (od kojih su dva postavljena na odvojene ploče, a sedam isklesano zajedno s pločom). Mnoge su stele oborene, a unaokolo se nalazi dosta odlomaka kamena, od već uništenih spomenika. Zanimljiva je pojava da je, dok je veći dio nekropole orijentiran u pravcu I—Z, nekoliko spomenika orijentirano S—J. Neke stele imaju već spomenuti leđni ukras u obliku koplja. Spomenici su srednje veličine. Evo nekoliko podataka o dimenzijama, karakterističnim za ovu nekropolu. Najveća ploča: duž. 200 cm, šir. 138 cm i 94 cm, deb. 30 cm. Jedan sljemenjak: duž 160 cm, šir. gore 70 cm, dolje 84 cm, vis. 70 cm.

Tek bi se otkopavanjem moglo utvrditi da li je ova orijentacija S—J kod nekih spomenika primarna. Na ovoj nekropoli ukrašena su 4 spomenika, a na jednom je i poznati natpis Milca Crnića (sl. 10 a, b). Spomenik je davno pao, ali je natpis potpuno sačuvan. Dimenzije spomenika su: visina 140 cm, šir. gore 70 cm, dolje 63 cm, debljina 40 cm. Ispod obrađenog dijela nalazi se još 60 cm neobrađenog dijela, koji je nešto širi i deblji nego sam spomenik. Treba napomenuti da se na 2—3 km od ove nekropole i danas nalazi zaselak Crnici u kome žive muslimani-starosjedioci. Na gornjem, zapadnom kraju nekropole nalazi se najljepše ornamentiran stećak (sl. 11). Pored ovog

10a. Natpis na spomeniku Milca Crnića. — 10b. Natpis na spomeniku Milca Crnića. — 11. Spomenik na nekropoli Gaj u Parganima, lok. Mramorje.

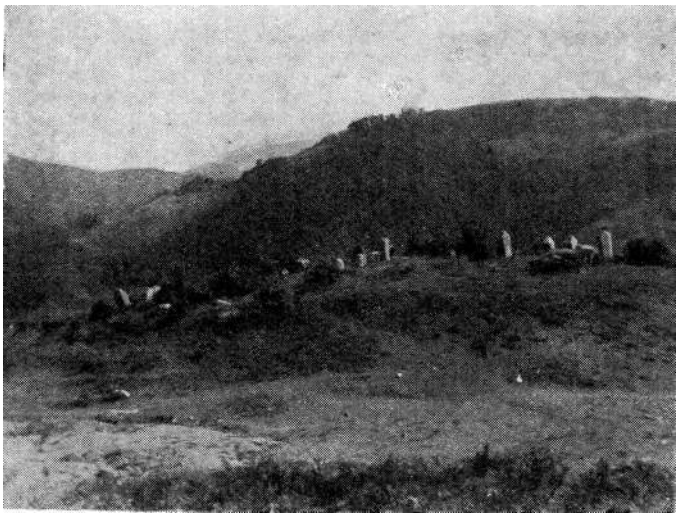
12. Spomenik na nekropoli Gaj u Parganima, lok. Mramorje.

13. Spomenik na nekropoli Gaj u Parganima, lok. Mramorjie.

sljemenjaka ukrašen je još jedan spomenik istog oblika, orijentiran S—J (sl. 12), te dvije stele (sl. 13), i to s uobičajenim spiralnim i grozdastim ornamentom. Spomenici su solidno obrađeni, a klesani su od dosta tvrdog krečnjaka, nešto crvenkastog, kakav se i danas vadi na obližnjem kamenolomu Mrčevac.

GLUMINA. Mramorje. Ovaj lokalitet se nalazi na vrhuncu visoke i usamljene glavice s koje se na kilometre daljine prostire široki vidik (sl. 14). Spomenici su gotovo same stele, čiji oblici variraju. Od 38 spomenika 35 su stele, dva sljemenjaci, a svega jedan je ploča. Nekropola je dobro očuvana, jer se nalazi van sela i na zemljištu koje nije pogodno ni za kakvu upotrebu. Zbog velikog broja stela, nekropole na Kozjaku iz daljine liči na muslimansko groblje. Spomenici su svi orijentirani I—Z , s normalnim otklonom, a samo je jedan od njih ukrašen, i to jedna ploča, koja je, možda, i naknadno oborena stela, jer se vidi da je pomicana. Spomenici su gotovo svi od tvrdog crvenkastog krečnjaka, sa dobro obrađenim površinama, ali često i dosta nepravilnih oblika. Materijal je isti crvenkasti krečnjak kao i na prethodnoj nekropoli, koga u ovim krajevima ima više

14. Pogled na nekropolu Mramorje, na Kozjaku.

15. Četiri spomenika sa nekropole na Kozjaku.

vrsta, a možda potiče i sa istog kamenoloma kao i spomenici u Gaju, jer je udaljenost vrlo mala. Među spomenicima se naročito ističu četiri velike stele (sl. 15). Radi orijentacije o veličini spomenika dajemo nekoliko podataka o karakterističnim spomenicima. Sljemenjak s postoljem: dužina 157 cm, širina 57 cm, visina 47 cm, debljina postolja 19 cm. Jedna stela četvrtaste osnove: visina 101 cm, širina gore 62 cm, dolje 57 cm, debljina 48 cm. Šesterostrana stela: visina 144 cm, širina gore 80 cm, dolje 73 cm, visina strane na piramidastom vrhu 48 cm. Kao što se vidi, stele su obično šire s gornje strane nego s donje.

GUŠTERI. Glavica. Na lijepom, nešto uzdignutom mjestu nalaze se 3 stele orijentirane S—J, jedan sanduk iste orijentacije i jedan manji sanduk, obrađen i orijentiran I—Z. I ovdje, koliko se bez prekopavanja grobova može ustvrditi, izgleda da su spomenici ovako i prvobitno bili postavljeni, da nisu pomicani. Ukrasa nema, a materijal spomenika je već spomenuti crvenkasti krečnjak.

GUVNO. Groblje. Ovdje se sada nalaze samo 2 stele, gotovo do polovice utonule u zemlju. Materijal je isti kao i na prethodnih nekoliko grobišta. Rekli su nam da se u blizini nalazi još jedna stela, ali je nismo mogli pronaći.

KRIŽEVIĆI. Seferovići. Više sela na dosta strmom vrhuncu, na njegovoj istočnoj padini, nalazi se razbacano 27 stela, 25 sljemenjaka i mnogo razbijenih spomenika. Nekropola je bila dosta velika, te smo možda i propustili neki spomenik jer se jedan njen dio nalazio pod žitom. Svakako je broj spomenika morao biti mnogo veći. Pri samom vrhu brijega, odvojeno od prve grupe, nalazi se još sedam stela, od kojih su dvije pale, i jedna ploča. Jedna od uspravnih stela je ukrašena. Udaljenost od prve grupe iznosi najviše 100 metara i vjerovatno su obje grupe dio velike stare nekropole. Spomenici su orijentirani I—Z. Materijal je raznolik: ima spomenika od vrlo tvrdog krečnjaka, koji su odlično očuvani, a ima ih koji su izrađeni od slabijeg kamena i teško oštećeni. Razmjeri spomenika su dosta skromni. Možda je tome razlog i vrlo težak transport do vrha brijega gdje je situirana nekropola. Evo nekoliko karakterističnih podataka o dimenzijama ovih spomenika: stela I: visina 94 cm, širina gore 61 cm, dolje 48 cm, debljina nepoznata, jer je stela utonula u zemlju; stela II: visina 124 cm, visina postolja 34 cm, širina gore 84 cm, dolje 55 cm, oborena i utonula, te debljina nije izmjerena; stela III: visina 83 cm, širina 62 cm, debljina 30 cm; stela IV: visina 110 cm, širina gore 65 cm, dolje 50 cm, debljina 30 cm; stela V: visina 104 cm, širina 76 cm.

Ova nekropola sa svojih 6 ukrašenih spomenika, od kojih jedan sa sve četiri strane, spada među ornamentom najbogatije u čitavom kraju. Ukrasi na četiri spomenika su sa prednje, istočne strane, jedan ima spiralni ukras i na pobočnim površinama s obje strane, a jedan, već spomenuti, ukrašen je sa sve četiri strane. Svi ukrasi su dati u lijepom plitkom reljefu, solidno i na način kao da ih je radio isti majstor; samo je rad na najukrašenijem spomeniku dat tehnički siromašnije, urezivanjem, i uopšte nevještije. Jedna sada oborena stela ima uobičajeni spiralni ukras sa rozetom na srednjem stupiću i grozdovima s obje strane. Okvir ornamenta ovdje je nazupčan. Sličan ukras ima i stela na istočnoj strani nekropole, te jedna oborena stela u sredini nekropole (sl. 16). Na jednoj steli (sl. 17), ima također ornamenat sa dva para spirala, ali bez grozdova. Ova stela je ukrašena i s bočne strane (sl. 18) spiralnom lozicom. Spomenik ukrašen sa sve četiri strane nalazi se na mjestu gdje je moglo biti središte nekropole, ako je i onaj odvojeni dio pripadao istom grobištu. Ovo je jedini spomenik na ovom terenu,

16. Ukrašeni spomenik sa Križevića. — 17. Ukrašena stela sa Križevića,

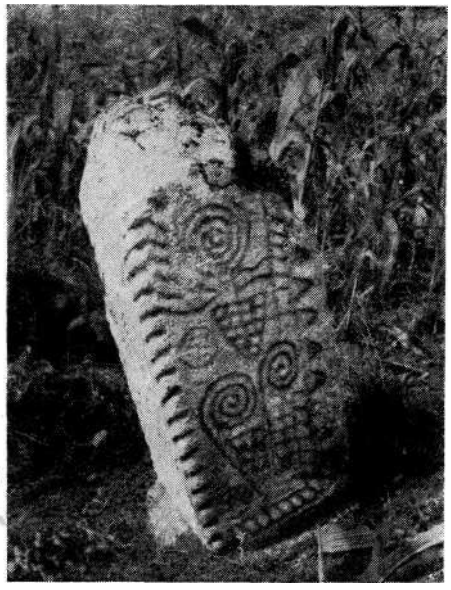
18. Bočni ukras na jednoi steli sa Križevića,

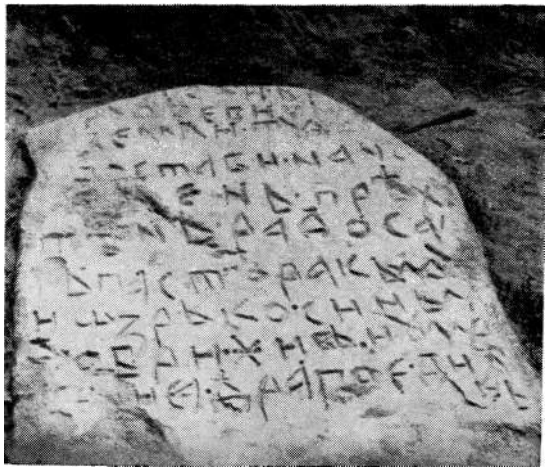
19a. Spomenik sa Križevića, istočna strana. — 19b. Spomenik sa Križevića, zapadna strana.

pored već spomenutog u Jusićima i onog u Šetićima na kome se nalazi zabilježen solarni krug, ovdje sa krstom unutra (sl. 19a). Istočna strana spomenika ukrašena je s dvije samostalne spirale, koje su u ovome izgledu rijetke na spomenicima oko Zvornika, ali i na njima vise grozdovi. Umjetnik takoreći nije priznavao nikakva ustaljena pravila u izradi ukrasa: jedna strana ukrašenog polja data je u obliku tordiranog užeta, a druga i zupčasto. Sa gornje, lijeve, strane dat je krst također u obliku tordiranih krakova. Uz ove glavne motive nalazi se i par spiralica te jedan nerazumljiv motiv u sredini polja desno. Gornji dio ukrašenih polja jako je oštećen (sl. 19a). Sa zapadne strane spomenika (sl. 19b), nalazi se originalan ukras: drvce sastavljeno od spiralnih dijelova, i od obaveznih grozdova. Sjeverna strana je također oivičena djelomično tordiranim užetom, a djelomično zupčasto (sl. 19c). Neka vrsta tordiranog ukrasa nalazi se i s donje strane, a u vrhu plohe nalazi se solarni ornamenat u vidu tri koncentrična kruga,na kome kao da je obješen grozd. Lijevo od ovoga je kružni znak sa krstom unutra, te tačkicama u nastalim poljima. Ispod toga se nalaze

19c. Spomenik sa Križevića, sjeverna strana, — 19d, Spomenik sa Križevića, južna strana.

20. Zaseok, Natpis na spomeniku Braje Tvrdojevića.

21. Šetići, Spomenik na pravoslavnom groblju.

22. Jedna ukrašena stela sa Križevića.

dvije spirale na kojima visi po jedan grozd. Najzanimljivija je južna strana. Tu se mjesto uobičajenog motiva drvceta nalazi pravi krst sastavljen od tordiranih prečaga s kuglastim vrhom, simetrično ukrašen sa spiralama (sl. 19d). Na spiralama su obješeni grozdovi. U izradi spomenika kao da se osjeća neka nervoza, težnja umjetnika da izvjesna shvatanja da na svoj način. Zanimljiva je i stela sa gornjeg dijela nekropole zbog svog ukrasa, na kome se srednji stupić završava krstastim izraslinama, a ne jednim od ovdje uobičajenih oblika rozete (sl. 22).

VLAŠKI PUT. Na ovoj nekropoli, koja se nalazi koji kilometar južno od sela Križevića, kraj puta koji nosi isto ime, u ravnici, ali ipak na malo uzdignutom terenu, nalaze se četiri mala sljemenjaka i jedna ploča. Ukrašen je samo jedan mali spomenik vrlo oskudnim ornamentom. Visina mu je jedva 29 cm, bez postolja. Okolo se nalazi dosta kamena od razbijenih spomenika, sa očišćenih njiva.

KITOVNICA. Okruglić. Ovaj se lokalitet nalazi na vrhu strmog brijega u hrastovoj šumi. Tu se nalaze dvije upola uništene ploče, od vrlo mekog pješčara. Jedan je grob raskopan i ploča prevrnuta. Orijentacija nepokretane ploče je S—J. Dimenzije ploče su: dužina 170 cm, širina 70 cm, visina 36 cm. Ukrasa nema.

GRBAVCI. Mramorje. Ovdje je, kako i sam naziv lokaliteta govori, vjerovatno bila čitava nekropola. Danas je preostao još samo jedan sljemenjak, dosta oštećen. Neko je pokušao da ga razbije po sredini. Takvih slučajeva imamo i po drugim krajevima, kada tražioci blaga pokušavaju da u kamenu nađu obavezno skriveno bogatstvo. Spomenik je orijentiran I—Z.

GRBAVCI. Todorovića Gaj. U gustom šipražju ovdje je još preostalo osam stela postavljenih u dva reda i orijentiranih I—Z. Izrada je jako siromašna. Ukrasa nema, sem što se na leđnim stranama dvaju spomenika nalaze uspravna zadebljanja kopljastog izgleda, o kojima je već bilo riječi u vezi s opisivanjem spomenika. Jedna stela je orijentirana S—J, a izgleda da nije naknadno pomicana. Dimenzije najveće stele su: visina 120 cm, širina gore 76 cm, dolje 60 cm, debljina 27 cm. Najmanji spomenik ima ove dimenzije: visina 85 cm, širina gore 50 cm, dolje 39 cm, debljina 28 cm.

GRBAVICA. Na putu kod Nišića kuća nekada je bila srednjevjekovna nekropola od koje je sada samo ostalo 3 spomenika sa strana puta: jedna ploča i 2 sljemenjaka. Oni su vrlo oštećeni nastojanjem vlasnika da ih ukloni sa svog zemljišta. Orijentacija im je I—Z. Dimenzije najvećeg sljemenjaka su: dužina 175 cm, visina 85 cm, širina 70 cm.

GRBAVICA. Na istočnoj periferiji sela, kod Hodžića kuća, u dvorištu jedne kuće nalazi se više od pola utonuo sljemenjak, orijentiran I—Z. Dužina mu je 180 cm, a širina 80 cm. Površine su mu dosta solidno obrađene. Širina sa zapadne strane iznosi svega 60 cm.

GRBAVICA. Vidin Jablan. Na ovom lokalitetu, koji se nalazi među obrađenim njivama, kraj seoskog puta, vide se samo osnove prelomljenih stela, koje su već nestale. U grmlju se nalaze ostaci jednog velikog sljemenjaka. Jedna oborena stela, bez ornamenta, leži ukraj puta.

GRBAVICA. Mačkuša. Ovdje se nalazi 6 spomenika, jako oštećenih, ali na kojima se vide tragovi solidne izrade. Među njima je samo jedno stela, a ostalo sljemenjaci. Orijentacija I—Z.

JARDAN. Na njivi istočno od pravoslavnog seoskog groblja nalazi se jedna utonula stela. Širina pri vrhu joj je 62 cm, a debljina 48 cm. Na prednjoj strani vidi se spiralni ornamenat. Pored istočne strane, na ovom spomeniku ukrašen je i piramidalni vrh koji je na dvije vode: dva kvadratna polja su podijeljena dijagonalama a u slobodnim prostorima, tako nastalim, nalaze se rozete (sl. 23). Spomenik je i s boka ukrašen spiralnom lozicom. Rad je vrlo solidan. Ovo je, vjerovatno, ostatak jedne nekropole od koje se i sada u žbunju, zapadno od ovog spomenika, nalaze još dvije neukrašene stele.

KUČIĆ KULA. Glavica. Na ovom lokalitetu nalazi se 28 stela i 2 sljemenjaka. Nekoliko stela je gotovo sa kvadratičnom osnovom i s gornje se strane završava piramidastim oblikom. Ima nešto i ostataka od razbijenih spomenika. Orijentacija spomenika je I—Z. Groblje se nalazi više ceste Zvornik—Koraj. Ornamenata nema, osim koplja-stog ukrasa na leđnoj strani jednog spomenika. Karakteristične dimenzije spomenika mogu se ocijeniti prema podacima za jednu stelu: visina 112 cm, širina gore 64 cm, dolje 58 cm, debljina 37 cm.

GLUMINA. Korduni. Na jednoj niskoj gredi nalazi se 13 stela i 2 sljemenjaka, orijentirani I—Z. Ukrašena su četiri spomenika. Dva običnim spiralnim ukrasima, jedan mačem i jedan polumjesecom s leđne strane (sl. 24, 25, 26, 27). Dimenzije stele na sl. 24 su: visina 110 cm, širina gore 85 cm, dolje 50 cm, debljina 25 cm; stela na sl. 25: visina 110 cm, širina gore 75 cm, dolje 65 cm, debljina 25 cm.

BULATOVICA. Mramorje. Nekropola se nalazi na vrhu brijega, koji je obrađen. Bila je jako velika, ali su sada samo ostale dvije grupe, ponešto odvojene. U grupi na istočnoj strani ima 9, a u zapadnoj 10 stećaka. Sve su to sljemenjaci različitih dimenzija, a četiri među njima u zapadnoj grupi upravo su ogromni. Jedan je ukrašen ornamentom tipičnim za stećke olovskog kraja, spiralama, i nalazi se na samom vrhu brijega, možda u centru nekadašnje nekropole (sl. 28). Dimenzije spomenika su: dužina 204 cm, širina gore 113 cm, dolje 95 cm, visina do postolja 133 cm. Zbog utonulosti spomenika nije se mogla izmjeriti ploča ispod njega, ali jedna ploča na drugom velikom sljemenjaku do njega visoka je 37 cm. I taj drugi sljemenjak, koji je sada prevrnut, ukrašen je istim ornamentom. Izgleda da su kopači blaga i ovdje bili aktivni, jer je trebalo dosta napora da se veliki sljemenjak prevrne. Kraj spomenika stoje dvije neobrađene kamene ploče, vjerovatno izvađene iz samog groba, prilikom otkopavanja.

BULATOVICA. Stanovi. Na ovom skromnom lokalitetu nalazi se pet malih stećaka, najviše plo-

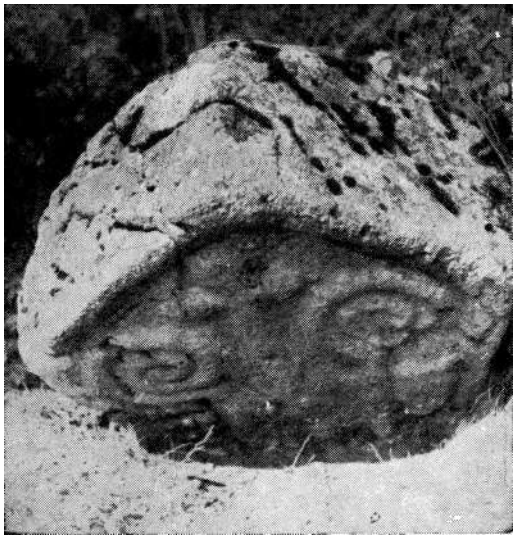

23. Spomenik iz Jardana, ukrašene gornje strane. — 24, Ukrašeni spomenik iz Glumine, lok. Korduni.

25. Spomenik sa Korduna, Glumina, sa pretstavom mača. — 26. Polumjesec kao ukras na spomeniku iz Korduna, Glumina.

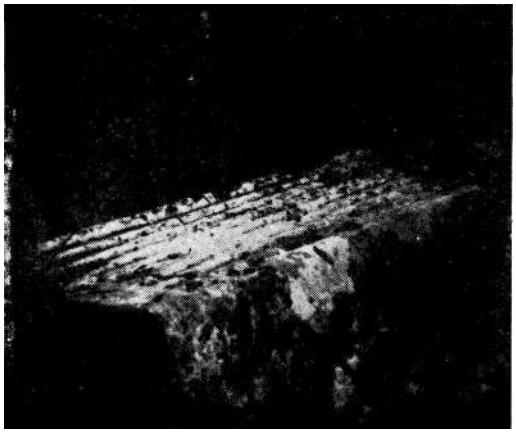

27. Krstasti ornamenat na jednom spomeniku iz Korduna, Glumina

28. Veliki sljemenjak na Mramorju u Bulatovici

29. Veliki sljemenjak iz Srpskog Šehera. — 30. Osobena izrada »krova« na velikom sljemenjaku u Sajtoviću.

ča, a za neke je teško utvrditi kojoj vrsti pripadaju, jer su najvećim dijelom utonuli. Nešto dalje nalaze se dva mala sljemenjaka. Neki spomenici su oštećeni razbijanjem. Orijentacija I—Z.

BRDO. Mramornica. U gustom šiblju nalazi se nekoliko malih spomenika od mekog pješčara. Vrlo su slabo obrađeni, a novost jedino pretstavlja pokušaj da se »krov« na jednom malom sljemenjaku da originalno, sa poprečnim dubljim usjecima preko svake plohe »krova«. Jedan »krov« majstor je pokušao modelirati na četiri vode: spomenik, u obliku ploče, kao da ima »krov« na četiri vode, te više liči na sljemenjak. Uopšte, na ovoj nekropoli sve je toliko neodređeno i siromašno, da se mora pomišljati na vrlo skromne mogućnosti ljudi koji su je podigli; smještena je gotovo u potoku. Orijentirana je I—Z. Tačan broj spomenika nije se mogao utvrditi jer je nekropola zarasla u vrlo gusto šiblje.

JAJIĆI. Pasji Grob. Nekropola se sada nalazi u šumi i sastoji se od 20 sljemenjaka i 12 ploča. Materijal spomenika je vrlo mek, opet jedna vrsta pješčara. Nema ukrašenih spomenika, a svi su orijentirani I—Z. Jedna ploča ima ove dimenzije: dužina 190 cm, širina 107 cm, visina 65 cm.

ŠEHER SRPSKI. U samom selu nalaze se 3 spomenika, od kojih je samo jedan očuvan. To je veliki sljemenjak dužine 200 cm, širine 120 cm, visine do postolja 110 cm. Spomenik je sa svih vertikalnih strana ukrašen spiralnim ornamentom (sl. 29). Pričali su nam neki mještani, koji su se tu zatekli, da je prije Prvog svjetskog rata spomenik prevrnut i grob otkopan, te da je nađen hrastov sanduk i kosti čija je jedna cjevanica »bila duža nego čitava noga sadašnjeg čovjeka«. Pravo je čudo da ih ni vlastite oči nisu mogle ubijediti u suprotno. Po svom ornamentu, ovaj spomenik stoji na prelazu od srednjebosanskog ornamenta karakterističnog za okolicu Olova do čisto zvorničkog tipa.

SAJTOVIĆI. Žarkulje. Na ovoj nekropoli nabrojili smo 22 sljemenjaka, 11 ploča i 25 stela. Sasvim je vjerovatno da spomenika ima više, te da smo neke propustili u gustom žbunju. Pored ovih 58 spomenika, na nekropoli se vidi mnogo kamenja, koje potiče od razbijenih spomenika. Orijentacija spomenika je I—Z, ali ima i nekoliko spomenika orijentiranih S—J. Tri su sitna spomenika ukrašena a jedan mjesto sitnih »krovnih« ukrasa ima samo uzdužne pruge, bez njihove podjele na manje trokute (sl. 30). Majstor, kako izgleda, nije nastojao da pretstavi baš krov kuće, jer ovakvog drvenog krova nije ni mogao vidjeti. Dimenzije ovog sljemenjaka su: dužina 200 cm, širina 107 cm, visina 110 cm. Kamen je vrlo solidno obrađen, kao i na nekoliko obližnjih spomenika. Jedna je stela ukrašena mačem, a druga polumjesecom. To je treći slučaj pojave polumjeseca na čitavom istraženom terenu. Dimenzije stele sa polumjesecom: visina 164 cm, širina 83 cm, debljina 25 cm. Stela s mačem ima ove dimenzije: visina 97 cm, širina 98 cm, debljina 30 cm. Neke stele na ovoj nekropoli završavaju se ravno, a ne piramidalno. Stele su po pravilu izrađene nevještije i od slabijeg materijala, dok su sljemenjaci rađeni vrlo vješto i od zdravog krečnjaka.

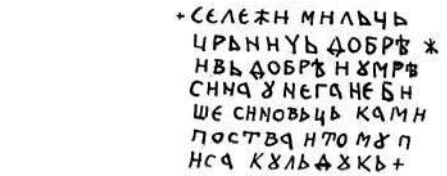
Karakteristično je za svih 45 lokaliteta koji su ovdje opisani ili spomenuti da su smješteni, osim jednog izuzetka, na mjestima sa kojih se prostirao širok vidik, obično prema istoku. Na pregledanom terenu nalazi se svega 613 spomenika, od kojih je najviše stela: 254, zatim sljemenjaka 204, dok je ploča (36) i sanduka (19) sasvim malo. Ukrašeno je svega 38 spomenika, što znači oko 6%. Ukrasi su gotovo na svim spomenicima iste vrste: razni oblici i kombinacije sa spiralama i grozdovima. Samo u tri slučaja javlja se ukras u obliku polumjeseca, u jednom mač, te na dva spomenika kružni solarni simboli. Većina spomenika koji su ukrašeni izrađena je vrlo solidno.

Po svome ornamentu ovi spomenici čine posebnu oblast, koja ima samo manje sličnosti sa olovskim spomenicima, dok su spomenici ovoga kraja gotovo identični s nekim spomenicima preko Drine, u Srbiji. Po svemu izgleda da se ovdje, s obje strane ove rijeke, formirala jedna klesarska škola (v. Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji str. 169—219).

NATPISI

Na ovom terenu nalaze se i tri natpisa na spomenicima. Sva tri su već poznata i objavljena. To su natpisi na spomeniku Braje Tvrdojevića u Zaseoku, Boljke u Malešićima i Milca Crnića u Glumini-Praganima.

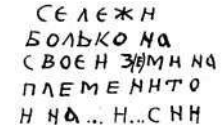
Natpis Milca Crnića objavio je Stojanović, III 5962, ali se mora istaći da je čitanje bilo nedovoljno tačno. Ovo je tim nerazumljivije što spomenik ima možda najčitkiji tekst na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Slova su lijepo isklesana, a spomenik uopšte nije oštećen. To se lijepo vidi i na priloženim fotografijama (sl. 14 a i b). Natpis, koji počinje i završava krstom, glasi:

Kod Stojanovića se riječi »sinovc' kami postva« (ili »postai« čitaju: sinovci sami postvai

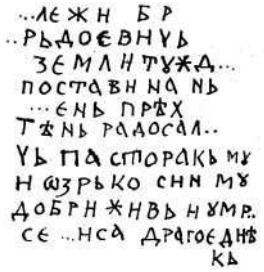
tomu«, što je došlo, vjerovatno, od toga jer je k u riječi kami napisano sa dva odvojena dijela, te je prvi dio pogrešno pripisan prethodnoj riječi.

I natpis na nadgrobnom spomeniku Boljka (sl. 5) objavljen je kod Stojanovića, III, 5963. On glasi:

Kod Stojanovića se čita »zemli« iako se e ne vidi nigdje. Dalje, pretpostavlja se da se iza t u riječi »plemenitoi« nalazi i, iako se jasno vidi da dolazi o. Iza te riječi dolazi, izgleda »na«, zatim nejasan znak, a nekoliko daljih znakova možda bi se mogli pročitati »i sin« (sl. 5).

Natpis na spomeniku Braje Tvrdojevića (sl. 10), koji je također objavljen kod Stojanovića (4732) i u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu (1890, str. 297), sada je jako oštećen. Od prethodnih razlikuje se samo po tome što je svaka riječ od druge odvojena tačkom. Sada se na njemu vidi ovaj tekst:

Kako sam već rekao, spomenik je služio za propust na seoskom putu i teško je oštećen. Sva tri natpisa očigledno pripadaju različitim majstorima. Najslabije je izrađen natpis na spomeniku Boljka. Prema Truhelkinoj tabeli (Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1889, IV str. 67, ovi bi natpisi pripadali početku 15 stoljeća.

ORNAMENTIKA

Kao što se vidi iz opisa pojedinih nekropola, ova oblast nije oskudna u ornamentiranim spomenicima, samo su oni koncentrisani na par lokaliteta. Takve su nekropole Križevići, Pargani i Skočić-Novo Selo, dok su druge ili bez ukrasa ili mnogo siromašnije. Druga karakteristika u ukrašavanju spomenika ovoga kraja jeste relativno siromaštvo u ornamentalnim motivima. Ovdje potpuno otsustvuju realističke pretstave, ako se izostavi jedna pretstava mača, koja vjerovatno ima simbolično značenje. Nema likovnih pretstava, nema scena iz života. Posmatrača frapira disciplina klesara i uskoća njihovog izražavanja u ornamentima. Solarni simbol pojavljuje se samo dva puta, u Jusićima i na Križevićima, a polumjesec tri puta: u Glumini, Jusićima i Šeheru.

Ostali ornamenti su svi stereotipni. Sve su to motivi koji u sebi sadrže spirale i grozdove. Njihova gotovo jedinstvena pojava na spomenicima ovoga kraja ne će biti puka slučajnost i zato je zanimljivo pozabaviti se razlozima te pojave.

Spirala je stari simbolični motiv (a također i ornamentalni), i tu njenu stranu ne treba nadugačko dokazivati. U našem slučaju svakako je potrebno istaći da se tok vremena često i od najstarijih vremena simbolizirao spiralom-predenjem i tkanjem. Parke, naprimjer, bile su prelje.

Što se tiče grozda, on ima značajno mjesto u simbolici ne samo hrišćanstva, nego i u mitraističkom kultu, a prije toga u nizu antičkih kultova. U »svetom pismu« Hristos na više mjesta govori o sebi kao lozi, a o apostolima kao grozdovima, ili o sebi kao lozi života. (Evanđ. po Ivanu, gl. XV, 1—5).

Nije ovdje cilj dati jednu opću studiju o ulozi i mjestu ovih ornamentalnih motiva u hrišćanstvu, što je manje-više već dobro poznato, nego pozabaviti se razlogom pojave ovih i ovakvih motiva na spomenicima oko Zvornika.

U ovome najviše nam pomažu sami majstori koji su, ipak, na stećcima ovog kraja ostavili nekoliko varijacija ovih ukrasa, koje nam pomažu da shvatimo njihovo značenje. Prvo što pada u oči, to je isključiva nadmoćnost ovih ukrasa nad svima drugim. Oni su toliko okupirali majstore-klesare i naručioce da se, očigledno, smatralo ako se već čovjek izlaže troškovima da ukrasi spomenik, onda to treba da bude samo određenim ornamentom, sastavljenim od spirala i grozdova. Otstupanje nije bilo poželjno, ali nam baš otstupanja u pretstavama ovog ornamenta pomažu, da shvatimo njihovu suštinu. Naročito ono otstupanje na ukrašenom spomeniku na nekropoli u Križevićima (sl. 19 a — d). Tamo se mjesto srednjeg stupića »drvceta« koje se obično završava rozetom, ponekad krstastog izgleda,» nalazi pravi pravcati krst, dat s prečagama u obliku tordiranog užeta, a oko njega se nalazi isti ukras: spirale ispod kojih su obješeni grozdovi. To navodi na pomisao, da se u svim slučajevima, gdje se na spomeniku nalazi uklesan ovaj ornamenat, ustvari radi o krstu. Ovo potvrđuje i jedan spomenik na drugoj strani Drine, iz Banje Koviljače, gdje je u ornamentu zadržan oblik »drvceta«, ali se u sredini nalazi pravi krst (Arheološki spomenici u Zapadnoj Srbiji, str. 181, sl. 264, a, c). Dakle, sa dosta sigurnosti može se pretpostaviti da znaci o kojima je ovdje riječ znače ustvari pretstavu krsta u određenoj asocijaciji, osnovanu na bibliskim mo-

tivima. Krstast ukras ima i ornamenat na jednom spomeniku iz Glumine-Korduni (sl. 27). Zanimljivo je ovdje navesti da se na sarkofagu Konstancije, kćeri cara Konstantina, nalazi također znak sastavljen od tri spirale i grozdova, vrlo sličan ovima o kojima je ovdje riječ (Burckhardt, Die Zeit Constantins des Grossen, sl. 11). Možda za pretpostavku da se u svim slučajevima, kada se motiv sa spiralama i grozdovima nalazi na ovim spomenicima, radi o pretstavi krsta govore i svega dvije pojave mača. U jednom slučaju je to vrlo neobična pojava gdje mač ustvari zamjenjuje srednji stupić »drvceta« (sl. 8a). Mač srednjevjekovnog ritera po svome obliku mogao je da mu zamijeni krst, a pogotovo ako su u jabučicu, na vrhu drška, bile stavljene »mošti« i ne bi bilo nimalo čudnovato ako bi i ovdje bio dat mač mjesto krsta. Sa nešto manje sigurnosti to se može pretpostaviti i u slučaju iz Glumine-Korduna, gdje na čitavom licu uspravnog spomenika, mjesto uobičajenog motiva od spirala i grozdova, dolazi samo jedan mač (sl. 25). Ovo tim više, jer je ovo istovremeno i jedina pojava mača na spomenicima ovoga kraja. Tako bi,možda, zahvaljujući ovim okolnostima, odavde moglo da počne proučavanje onih motiva koji se sastoje od spirale i grozda, koji su u raznim varijacijama, gotovo jedinstveni ukrasi na velikom dijelu bosanskih srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika. Baš zbog njihove sličnosti s ovim spomenicima i zbog iste upornosti s kojom se i oni pojavljuju na spomenicima.

DATIRANJE SPOMENIKA

Za šire datiranje spomenika može da nam posluži, pored navedenih činjenica, i oblik mača na spomeniku u Glumini (sl. 28). To je tipičan teški mač, karakterističan za 14 i 15 vijek. Na taj način slaže se oblik slova i oblik mača u pogledu vremena njihove upotrebe. Većina spomenika ovoga kraja, znači, pripadala bi kraju 14 i početku 15 stoljeća.

Kod lokalnog stanovništva nema nikakvih realnih uspomena o ovim spomenicima. Ono što postoji, to su samo bajke, često puta kontradiktorne. Tako, naprimjer, lokalitet u Jajićima zovu Pasji Grob, i kažu da se tu radi o svatovima koji su se okamenili, te da su četiri malo izdvojena kamena-svirači. Kada sam pitao zašto se onda to mjesto naziva pasjim grobom nisu znali odgovoriti. Očigledno, ovdje se sudaraju dva različita objašnjenja. Po drugoj priči, koju sam čuo u Donjoj Baljkovici, tvrdi se da su ljudi »u staro doba« morali ovako da pokapaju mrtvace, jer su postojale životinje koje su ih vadile iz grobova. U Sapni, opet, pričaju da su ta groblja nastala na mjestu gdje su izginuli svatovi i da je pod spomenikom nevjeste zakopano blago. U ovom kraju ima dosta kopača blaga, ali je daleko više spomenika uništeno čišćenjem njiva. U Glumini, u zaseoku Panduri, jedan mještanin pričao je da je vrlo opasno koristiti spomenike prilikom gradnje kuće jer porodica u takvoj kući brzo izumire, gasi se.

RÉSUMÉ

LES MONUMENTS FUNERAIRES MEDIEVAUX DE ZVORNIK

L'auteur décrit les monuments funéraires datant du Moyen Age qui se trouvent aux environs de Zvornik, au nord-est de la Bosnie. Il rétablit le texte de certaines inscriptions jusqu'alors mal interprétées. Voulant expliquer la présence du même motif essentiel sur tous les monuments décorés d'ornements, l'auteur estime que ces ornements, composés de parties sipiraliques et de grappes, avaient pour but de représenter une croiv travaillée, ou un symbole religieux correspondant. La confirmation de cette hypothèse signifierait que la Dluoart des monuments funéraires, ornés le plus souvent de ce motif composé de spirales et de grappes, portaient en réalité un motif en forme de croix décorée. L'auteur fait remonter les monuments de cette région à la fin du 14ème et au début du 15ème siècle.